

szakos megállításának aktusa a szadizmus jellegzetességeit veti fel. A rögzítés a korai fotográfiákon – amiknek szimulákroma vagy mimikrije Witkin alkotása – sebeket, sérüléseket, elsötétedő megtört beomlásokat okoz. Az archiválásban a rögzítés a megragadás, a leláncolás, a leállítás erőszakossága tovább rongálja a gyűjtés, a rendszerezés mindig kudarcos gyakorlatát. De fontos felfigyelnünk arra, hogy ezek a törések, elcsúszások, karcok nem rögzítettek, nem szigorúan körülhatároltak. A szadizmus finom kis sérüléseken sejlik fel az archiválás mazochizmusában, tehát beleveszik, elmerül abban. A szadizmus felvetésével nem cáfolni kívántuk a megőrzés mazochizmusáról szóló felvetésünket, csupán árnyalni kívántuk ezt a teoretikus kiindulópontot. Witkin alkotásain a megragadás felfokozottsága, a megállítás erőszakja kiegészíti a gyűjtés bukott jellegét. Az időt rögzíteni képes amputált kar szinte kifordul belülről: a temporális homályt a külsődlegesség és a bensőségesség megbolydult, megzavart furcsa esszenciája, lényeg nélküli lényegessége egészíti ki. Kezek, lábak és lábfejek nyílnak szélesre „felfedve bőr alatti anatómiájukat”.⁴¹ Olyan anyagbőség és heterogén összecsomósodás omlik ki ezekből a tátongó lyukakból, amely akár „rémálmaink reprezentációja” is lehetne.⁴² Azonban itt az anyag bataille-i bázikus materializmusával van dolgunk, ahol az alantasság, a mocskosság a valódi heterológia és szentség hordozója. Mit lehet kezdeni egy olyan amputált karral, amiben virágok, gyümölcsök és egyéb furcsa esszenciák keverednek? A levágott kar nem dokumentálható, nem rendszerezhető, hiszen belsejében bőr alatti alantasság burjánzás vette kezdetét. Látványosabbak ezek a beomlások, nyílt vágások és furcsa összevarrások, mint a testrészek halott rögzültsége. Witkin alkotásain a csendélet hagyományos anyagai összekeverednek az alantasság anyag „horror anatómiájával”.⁴³ Beleharapunk Witkin szendvicsébe, és egy szemgolyóval érintkezünk a nyelvünk.

41 Schwenger 2006: 160.

42 Uo.

43 Schwenger 2006: 161.

Beck Tamás

AZ AKARAT BÖLCSŐJE

Mit bizonyít a Libet-kísérlet?

„Az az elgondolás, hogy a tudatos életünk egy erős ontológiai kötéssel függne agyi állapotokon – ami erős jóindulattal alapot is adhatna, hogy az előbbit teljes egészében redukáljuk az utóbbira –, újabb dimenzióval bővítette a szabad akarat eleve szerteágazó évezredes kérdéskörét. Bizonyos neurológiai eredményeket szokás a »naiv« szabadságintuíciónkkal szembeni kihívásnak tekinteni.”¹ Boros Bianka német nyelvű könyvének hazai recenziósa mindenekelőtt a Benjamin Libet által 1979-ben elvégzett, azóta sokak által sokféleképpen interpretált kísérletre utal, mely egyesek szerint hiteles cáfolata lehet az akarat szabadság meglétét valló elmefilozófiai teóriáknak. De szabadságintuíciónkhoz hasonlóan nem naiv-e vajon az a vélekedés, miszerint kellően kifinomult természettudományos módszerek révén előbb-utóbb megválaszolható egy végső soron ontológiai jellegű kérdés? Az agyi elektromos folyamatok, konkrétan az úgynevezett „készenléti potenciál” (*Bereitschaftspotenzial*) időbeli primátusának kísérleti igazolása az akarat elhatározás szubjektív érzetével szemben tényleg megalapozhatja a szabad akarat negációját? A szóban forgó kísérlet eredményeinek adekvát értelmezésére törekvők mindenesetre szembesülnek az elmefilozófia objektumainak úgy mond kétarcúságával: „[A] lelki, szellemi je-

1 Földes 2016, 180. p.

lenségek mind az öntapasztalás egyes szám első személyű perspektívájából, mind a harmadik személy perspektívájából megközelíthetőek. Egy immateriális belső világot képeznek, egyúttal pedig természeti jelenségek. Ez a két leírásrendszer konfliktusban áll egymással.”²

Wilhelm Dilthey, miközben a skolasztikus szubsztancián tarthatatlanságára is rámutat, a szellemtudományok és a természettudományok kompetenciájának elhatárolását az említett diszciplínák jellegzetes módszere alapján végzi el, az előbbihez a belső tapasztalást, az utóbbihoz a külső érzékelést rendelve. A Libet-kísérlet azon eljárások eklatáns példájának tekinthető, melyek a Dilthey által vélelmezett metodológiai differenciát teljeséggel figyelmen kívül hagyják. A kísérlet egynémely kritikusa szerint az emberi szellem egy komplex pszichofizikai képződmény szubjektív aspektusa, külső perspektívából történő megközelítése valóságos *contradictio in adiecto*: „Brigitte Falkenburg azzal érvel, hogy a fizika által vizsgált jelenségek jellemző módon *nem* szubjektívek, következésképpen mérhetőek és matematizálhatóak. Falkenburg felteszi a kérdést, az agy kutatás a mentális fenoméneket, melyek jellemző módon *szubjektívek*, hogyhogy önnön tárgyává teheti?”³ Hasonló szkepszist fogalmaz meg eredetileg a kozmológia vonatkozásában Székely László, amikor kijelenti, hogy „a modern, matematizálódott természettudományokban első sorban kalkulatív rendszerekről van szó, és egy kalkulatív rendszer hatékonyságára hivatkozva nem lehet egyértelműen áttérni ontológiai jellegű kijelentésekre”.⁴ Hartmann pedig etikai főművében éppen az akaratszabadság kapcsán jelenti ki: „Metafizikai tárgyaknak ugyanis nem lehetségesek empirikus argumentumai.”⁵ Ezen álláspontból kiindulva sem az erkölcs-, sem a tudományfilozófia képviselője nem tekintheti az akaratszabadság megléte elleni érveknek azt a tényt,

hogy a műszerekkel mérhető agyi elektromos aktivitás időben szignifikánsan megelőzi a szabad akarat szubjektív érzetének kialakulását a kísérleti alanyban. Érdekes, hogy megint csak Dilthey mintegy száz évvel a természettudományos metódust használó Benjamin Libet vállalkozása előtt kvázi megjósolta a kísérlet eredményét: „[B]első észrevevés és külső felfogás soha nem ugyanabban az aktusban mennek végbe, és ezért a szellemi élet ténye soha nem testünk tényével egyszerre adott számunkra.”⁶ A kapott eredményt azonban felhasználhatják önnön felfogásuk igazolására a redukcionista éppúgy, ahogyan a dualisták számára is muníciót biztosíthat; az előbbieket nyilvánvalóan a készenléti potenciálból eredeztetik kauzálisan a mentális „kísérőjelenséget” mint időben későbbi fejleményt, míg a dualizmus képviselői az oksági viszonyt negálva az aktus megkettőződésére hivatkozhatnak. Oly tág tér nyílik a legkülönbözőbb értelmezések számára, hogy igencsak plauzibilis a feltételezés, miszerint a kísérleti eredmény interpretálása már nem a természettudományok kompetenciájába tartozik. A testlélek probléma megoldása experimentális úton felettébb problematikus; a filozófus számára egy erre irányuló kísérlet közvetlen fizikai folyományánál sokkal relevánsabbak a kutatást végzők óhatatlanul meglévő előítéletei, mely prekoncepciókat a hermeneutika területén Hans-Georg Gadamer rehabilitálta *Igazság és módszer* c. művében, a megértés heideggeri előzetesség-struktúrájából kiindulva. Összecseng mindezzel a kortárs tudományfilozófus véleménye, aki szerint „a természettudományos leírásokból csak akkor lehet áttérni ontológiai kijelentésekre, ha már előzetesen létezik ontológiánk”.⁷

A legalább részleges akaratszabadság koncepcióját megmentendő létezik persze kompromisszumos megoldás. Még a Libet-kísérlet eredményéből kiindulva is belátható a pszichofizikai komplexum fölötti hatalom bizonyos fokú megosztása a tudattalan, részben organikus eredetű folyamatok s a szabad akarat között. „Ezen eredmények szerint az akarati folyamat tudattalanul indul meg, és a

2 Boros 2015, 123. p. – A fordító feltüntetése nélkül felhasznált idegen nyelvű szövegek magyarra való átültetése az én munkám.

3 Boros 2015, 127–128. p.

4 Székely 1990, 220. p.

5 Hartmann 2013, 627. p.

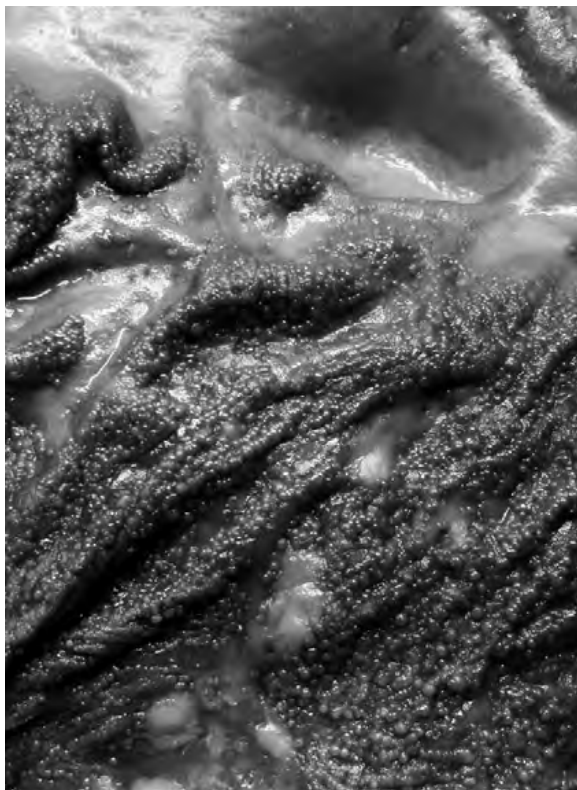
6 Dilthey 1974, 91–92. p.

7 Székely 1990, 220. p. (A szerző kiemelése.)

szabad akarat csupán a cselekvés végrehajtását irányíthatja az ún. vétőfunkció révén. Tehát nem ez indítja el az akarati cselekvést, hanem ellenőrző funkciót gyakorol azt illetően, vajon a cselekvés megtörténik-e, vagy nem.”⁸ E folyamat megindítóit, a belső történések (ösztönök, érzések stb.) úgyszólván megkezdhetetlenek az akarat számára: „[E]zek a belső történések kontrollálhatóak és uralhatóak, tőlük függetlenül azonban nem lehetséges valamit akarni.”⁹ A tudattalan, mint a szabad akarat lehetséges forrása valószínűleg már az archaikus gondolkodásban felbukkant, az újdonsült fogalmat később aztán a bölcsélet próbálta különböző gondolati rendszerekbe integrálni. „Amennyire azonban a régi filozófiai megközelítések áttekintése alapján sejthetjük [...], a tudattalan léte egyrészt abból következett, hogy az emberi cselekvés indítékai, motívumai gyakran voltak érthetetlenek a cselekvő számára, míg jól beleélhetőek voltak interakciós partnereik számára, másrészt abból, hogy a gondolat vagy a fantázia valahonnan »mélyből« fakad az emberben, eredete nem követhető nyomon, bár átéljük, hogy áramlását lehet akaratlagosan befolyásolni, átéljük azt is, hogy ez az áramlás időnként megakad, és semmilyen erőfeszítéssel nem mozdítható előre.”¹⁰

Az akarati folyamat megindulásának pontos mechanizmusát segít megérteni a Sigmund Freud által felvázolt ún. strukturális személyiségmodell, mely a három személyiségrész közül elsősorban az ösztönözéshez (*Es*) rendeli a pszichikus működési modalitásként felfogott tudattalant. Az organikus és lelki lértég közötti határvonal minden jel szerint a tudattalannak otthont adó személyiség részben húzódik, „hiszen az ösztönözés az élettani készletének rezervoárja, elméletileg ide szorúlnak ki a nemkívánatos képzetek is, a fiziológiai jellegű erők és a képzetek saját töltései itt keveredhetnek, de maradhatnak egymástól elkülönülten is”.¹¹ Az organizmus felől érkező készletetek tehát valamely képzethez

kapcsolódnak, s még a tudatban való artikulálódásukat megelőzően elindítanak egy akarati folyamatot. A különböző lértégek heterogenitása Hartmann szerint sem zárja ki a réteghatárokon átívelő ok-okozati viszonyokat. „Ebben az értelemben annyira tartja me-

tafizikai rejtélynek a pszichofizikai kauzalitást, amennyiben magát a kauzális okozást rejtélyesnek találja. A különbséget egyedül abban látja, hogy a specifikusan pszichofizikai tartalmilag bonyolultabb rejtély.”¹² E rejtély bonyolultságát csak fokozza, hogy az akarat bölcsőjeként funkcionáló ösztönözés Hartmann fogalmai szerint ideális létmóddal bír. „A tudattal összehasonlítva tűnik fel ugyanis az, hogy a tudattalanban nincs idő, nincs okság, és viszonylag szabadon áramlanak a pszichikus energiák, melyek könnyen alakíthatnak ki új kapcsolatokat pszichikus tartalmakkal.”¹³ Nem csupán az időtlenség, illetve a változatlanosság jellemző az ösztönözésre; eredeti német megnevezése (*Es*) általánosságot, az individualitás hiányát fejezi ki. Az akarat születése tulajdonképpen ekvi-

8 Boros 2015, 122. p.

9 Boros 2015, 141. p.

10 Buda 1982, 47. p.

11 Buda 1982, 50. p.

12 Boros 2015, 113. p.

13 Buda 1982, 49. p.

valenciát mutat az ideák realizálódásának Platón által leírt mechanizmusával. Egy nagyon fontos különbséget le kell szögezni: tudatba lépését követően a képzet egy oksági lánc részeként egyedivé, s időbelivé válik, továbbra is nélkülözi azonban a térbeliséget, mely a platóni koncepcióban még a reális világhoz tartozás feltétele volt. Az akarat genezise ekképpen igazolja Hartmann felfogását, aki a térben való kiterjedtség helyett az időbeliséget nevezte meg valamely létező reális létmódjának kritériumaként. „Nem a térbeliség a reális megkülönböztető (specifikus) ismertetőjegye, hanem az idő. Nem a nagyság, a mérhetőség, a láthatóság tünteti ki a reálist, hanem a valamivé-válás, a folyamat, az egyszerűség, a tartam, az egymásutániság, az egyszerre-létezés.”¹⁴

Hartmann a döntéseinket meghatározó, magunkban hordozott belső szituációt a „szabadságnélküliség szférájának”¹⁵ nevezi, s a „motivációs elmélet” alapján kimutatja, hogy szabadságunk egyáltalán nem (negatív) meghatározatlanság, épp ellenkezőleg: sajátos, autonóm determináció. Ugyanő mindazonáltal látszólag ambivalens módon azt is leszögezi, hogy „az erkölcsi tudat bizonyos jelenségei az erkölcsi szabadság fennállásának a jelei”.¹⁶ Az erkölcsi szabadság melletti meggyőző bizonyítékokat szolgáltathatnak például a humán hipnózis kutatói. Kiemelendő a regressziós hipnóziselmélet egyik megalakítójának, Freudnak általunk már említett megfigyelése, miszerint a tudattalan motivációk rendkívül fontos szerepet játszanak a viselkedés irányításában. A Freud nevével fémjelzett korai pszichoanalitikus iskola képviselői szerint a hipnózisban kvázi kiiktatódik a páciens énjének autonómiája, s ugyanő „teljes egészében elfogadja a hipnotizőr utasításait, akit »én-ideáljának« helyébe tesz”.¹⁷ Már a legkorábbi hipnotizőrök (elsőként Puysegur márki) konstatálták azonban, hogy „amennyiben az alany erkölcsi felfogásával szemben álló instrukciót kap, nem hajtja

végre, sőt nagy valószínűséggel a hipnotikus állapot is megszűnik”.¹⁸ Kézenfekvő konzekvenciaként levonható, hogy a hipnotizált személy önnön „erkölcsi normáit [...] hipnózisban ugyanúgy nem lépi át, mint éber állapotban”.¹⁹ A hipnózis alanya csaknem teljes személyiségének vonatkozásában mintegy „kiskorúvá” válik, önnön erkölcsi felfogását tekintve azonban – elkerülve a heteronómiát – rezisztenciát tanúsít a szuggesztiókkal szemben. E jelenség ugyanazon igazságnak az empirikus bizonyítéka, amelyre Hartmann fentebb említett látszólagos következetlensége is utal: *az emberi akarat elidegeníthetetlen szabadsága merőben morális természetű.*

Igencsak valószínű tehát, hogy a Libet-kísérlet eredménye, talán végrehajtoinak szándéka ellenére, nem igazolja egyértelműen a redukcionista felfogást az elmefilozófiában. A műszeresen detektált agyi elektromos impulzusok egyidejűek lehetnek az akaratilag folyamat tudattalan megindulásával. Az akaratilag elhatározás később jelentkező, szubjektív érzete az alanyban pedig talán a cselekvés felett a vétőfunkció révén erkölcsi kontrollt gyakorló freudi felettes-én (Überich) működésével magyarázható.

BIBLIOGRÁFIA

- Boros Bianka 2015. *Selbstständigkeit in der Abhängigkeit – Nicolai Hartmanns Freiheitslehre*. Ergon-Verlag GmbH, Würzburg.
- Buda Béla 1982. „A tudattalan szemantikai elmélete”. *Pszichológia* 1982/1., 47–65. p.
- Dilthey, Wilhelm 1974. Bevezetés a szellemtudományokba. In *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*. Ford. Erdélyi Ágnes. Gondolat Kiadó, Budapest, 57–247. p.
- Dr. Mészáros István 1978. *Hipnózis*. Medicina Könyvkiadó, Budapest.
- Földes Tibor 2016. „Hartmann és a szabadság látszata”. *Magyar Filozófiai Szemle*, 2016/1., 179–191. p.
- Hartmann, Nicolai 1965. *Zur Grundlegung der Ontologie*. Walter de Gruyter, Berlin.
- Hartmann, Nicolai 2013. *Etika*. Ford. Simon Ferenc. Noran Libro, Budapest.
- Székely László 1990. *Einstein Kozmoszától a Fölfúvódó Világegyetemig*. Filozófiaoktatók Továbbképző és Információs Központja ELTE Bölcsészettudományi Kar, Budapest.

¹⁴ Hartmann 1965, 171. p.

¹⁵ Vö. Hartmann 2013, 567. p.

¹⁶ Hartmann 2013, 626. p.

¹⁷ Dr. Mészáros 1978, 66. p.

¹⁸ Dr. Mészáros 1978, 61. p.

¹⁹ Dr. Mészáros 1978, 79. p.

